

میدان و شهر

سرگذشت میدان های توپخانه از تهران تا شیراز

دکتر علی اسدپور

استادیار دانشگاه هنر شیراز

سرشناسه	: اسدپور، علی، ۱۳۶۱ -
عنوان و نام پدیدآور	: میدان و شهر: سرگذشت میدان‌های توپخانه از تهران تا شیراز/ علی اسدپور؛ ویراستار هاجر اسدپور.
مشخصات نشر	: شیراز: نیارش، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۲۳۴ ص: مصور: ۱۵×۱۵ س.م.
شابک	: ۲۵۰۰۰۰ ریال : ۹-۱-۹۷۷۷۴-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۲۰۵-۲۰۹.
یادداشت	: نمایه.
عنوان دیگر	: میدان‌های توپخانه از تهران تا شیراز.
موضوع	: میدان‌ها -- ایران -- تاریخ
موضوع	: Plazas -- Iran -- History
موضوع	: قلعه‌ها -- ایران -- تاریخ
موضوع	: Castles -- Iran -- History
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۶ م۹/الف/NA۹۰۷۰
رده بندی دیویی	: ۷۱۱/۴۰۲۲۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۰۴۴۹۲۹

این اثر با حمایت مادی و معنوی مؤسسه آموزش عالی آپادانا و پس از طی مراحل داوری به چاپ رسیده است.

© حق چاپ برای نویسنده محفوظ است.

این اثر، مشمول قانون حمایت از مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است. هرکس تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه نویسنده به هر شکل اعم از نشر یا پخش عرضه کند مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

شیراز، میدان معلم، ابتدای بلوار ایمان شمالی،
روبروی بانک سپه، مؤسسه آموزش عالی آپادانا.
تلفن: ۰۷۱۳۶۹۸۷

www.niareshpub.ir
info@niareshpub.ir

عنوان: میدان و شهر؛ سرگذشت میدان‌های توپخانه از تهران تا شیراز
نویسنده: علی اسدپور (عضو هیئت علمی دانشگاه هنر شیراز)
گرافیکست و صفحه آرا: علی اسدپور
ویراستار: هاجر اسدپور
ناشر: نیارش
چاپ اول: اردیبهشت ۱۳۹۷
شمارگان: ۱۰۰۰ جلد
چاپ و صحافی: اشرفی
قیمت: ۲۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹-۱-۹۷۷۷۴-۶۰۰-۹۷۸
ISBN: 978-600-97774-1-9

پیش‌گفتار

تجربه میدان در شهر ایرانی بسیار گوناگون است و همواره انتظام فضایی شهر در تاریخ ایران متأثر از نظام‌های دیوانی، نظامی و اقتصادی حاکم بر آن، به خلق گونه‌ها و اشکال متنوعی از میدان‌ها انجامیده است. از میان همه گونه‌های شناخته شده میدان، روایت میدان‌هایی به نام توپخانه در اندیشه شهر ایرانی به مراتب غریب‌تر است. دریافت درست و تحلیل خردمندانه این روایت تنها بر پایه خوانش تاریخ اجتماعی - فرهنگی شهر شدنی است و ناگفته‌های بی‌شماری از متن داستان شهر ایرانی در تجربه تاریخی آن هنوز هم باقی مانده است. دو گونه «میدان ارگ» و «میدان توپخانه» از جمله میدان‌هایی هستند که در بسیاری از شهرهای شاخص و مهم کشور از آن‌ها نام و نشانی برجای است؛ باوجوداینکه شرح میدان توپخانه در شهر تهران مورد توجه پژوهشگران بوده ولی این دسته از میدان‌ها در دیگر شهرهای ایران به‌طور جدی مورد توجه نبوده‌اند. این نوشتار کوشیده است تا نگاهی جامع برای درک ماهیت شهر، میدان و میدان توپخانه در تجربه شهر ایرانی فراهم آورد و این نگاه را مبنایی برای خوانش میدان‌های تاریخی شیراز نماید. بازخوانی این تجربه در سیری تاریخی سامان یافته که از این میان دوران زندیان و قاجاریان اهمیت ویژه‌ای در این کتاب دارند.

معماری، شهرسازی و هنر زندیان و نقش آن در تاریخ ایران به سبب برهه تاریخی شکل‌گیری دولت کریم‌خان و کوتاهی زمامداری زندیان موضوع چندان پرداخته و شناخته‌شده‌ای نیست. درباره پاره‌ای از یادگارها برجسته این دوره در شیراز، اشارات فراوانی در کتاب‌های تاریخ‌نگاری معماری ایران دیده می‌شود که همچون دیگر کتاب‌های تاریخ معماری بیشتر سبقه توصیفی دارند تا از جنبه تحلیلی و انتقادی با موضوع روبرو شده باشند. کمبود منابع پژوهشی در این زمینه‌ها نیز خلأهایی را در درک درست تحولات معماری و شهرسازی کشور و همچنین شناخت شیوه رشد و تغییرات فضایی شهر شیراز در پی داشته است. شناخت جامعه دانشگاهی از فضاهای شهری این دوره در شیراز به مراتب کمتر بوده و یکی از چالش‌های علمی پیش‌روی، انتظام فضایی شهر پیرامون فضاهای باز شهری آن دوره

یعنی «میدان توپخانه» و «میدان مشق» است. ایده پرداختن به مجموعه زندگی در چارچوب پژوهشی ژرف و همه‌جانبه توسط نگارنده به کم‌وبیش یک دهه پیش بازمی‌گردد. در آن هنگام اطلاعات فراوانی درباره مجموعه بناهای کریم‌خانی در شیراز گردآوری شد اما به دلایلی هرگز به نگارش درنیامد. گذر زمان و انتشار نوشته‌هایی پیرامون این مجموعه به دست دیگر پژوهشگران، ضرورت پرداختن به چنان نوشته‌ای را از میان برداشت اما همین موضوع بازبایی طرح معماری و کندوکاو ساختار فضایی این دو میدان را پیش روی افکند. ساختار فضایی و منطق حاکم بر این دو میدان با دیگر تجارب موجود در شهرهای کشور تا حدی متفاوت بوده و فرضیه‌هایی پیرامون چند و چون آن شکل یافته بود که همگی بر ابهام موجود می‌افزودند.

شیراز - دست کم بر پایه آنچه تاکنون می‌دانیم - در دوره صفویه دارای میدانی به نام «میدان شاه» بوده که در محله‌ای به همین نام قرار داشته است. از کیفیت آن نشانی در دست نیست و کوشش برای یافتن حدود و هندسه آن به سرانجام نرسیده است. دیگر میدان و تنها نمونه قابل دسترس از میدان‌های شهری در شیراز، دو میدان توپخانه و مشق در دوره زندیان می‌باشند. هدف این کتاب که بر پایه پژوهشی مستقل تنظیم و تألیف شده، بازبایی این دو میدان است و امید می‌رود نتایج این جستار سهم شیراز را در ساخت میدان‌های شهری تبیین و تثبیت نماید. از آنجا که درک درست ماهیت این دو میدان بدون بازخوانی تحلیلی تجربه ارگ و انتظام فضایی شهر ایرانی شدنی نیست بخشی از پژوهش کنونی به شناخت موشکافانه این موضوع اختصاص یافته است. نگرش انتقادی حاکم بر نقش میدان و گونه‌های آن بویژه میدان توپخانه در ایران دوره قاجار نیز بخش مهمی در کتاب را شامل می‌شود. ماحصل این دو بخش، تصویری کلی از سه گانه میدان، ارگ و شهر و دیالکتیک یا تریالکتیک آن‌ها فراهم می‌آورد که مبنایی برای شناخت و بازنمایی میدان توپخانه و مشق شیراز هستند.

کتاب حاضر بر پایه منابع و مستندات بنیان گذاشته شده است که بدون آن‌ها رسیدن به نتایج شدنی نبودند. از این روی شایسته است تا از همه نویسندگانی که با نظرات، ایده‌ها و اندیشه‌هایشان اسباب نگارش این کتاب را فراهم آوردند قدردانی نموده و خاضعانه از تلاش همه آنان سپاسگزاری گردد. به منبع هر سند به صورت پانوشته‌هایی در کتاب اشاره شده است بنابراین موارد بدون منبع از آن نویسنده و از نتایج پژوهش هستند. همچنین سعی شده همه گزینه‌ها و فرضیه‌ها در خصوص چندوچون میدان‌ها به روشنی طرح و ارزیابی شوند. به همین سبب نویسنده کوشیده است به همه جوانب مرتبط با موضوع کتاب، توجه کافی نماید. با این وجود برآیند نهایی نمی‌تواند خالی از عیب بوده و الزاماً پیشنهاد‌های آن نباید بدون کاستی باشند. پژوهش کنونی می‌تواند پایه‌ای برای پروژه‌های پژوهشی، طراحی و میدانی آینده تلقی شود. از این روی نویسنده از همه نظرات مستدل و ایده‌های اصلاحی متخصصان استقبال

می‌نماید و آماده است تا به اصلاح نواقص احتمالی بپردازد.

حصول به نتیجه، کار پیوسته و پیچیده‌ای را نیاز داشت که بدون همراهی، همدلی و همفکری دیگران شَدنی نبود. از دانشجویان مرمت بناهای تاریخی دانشگاه هنر شیراز، سرکار خانم سمیه محبی، سیده فاطمه ناجی شاه‌بهرامی و مهسا حسینی که در گردآوری پاره‌ای اطلاعات اولیه نگارنده را یاری رسانده‌اند، سپاسگزارم.

همچنین از داوران محترم و فرهیخته کتاب، بویژه از استاد ارجمند جناب آقای دکتر مهیار اردشیری، عضو محترم هیأت علمی بخش شهرسازی دانشگاه شیراز که با مطالعه دقیق و موشکافانه کتاب، نگارنده را هدایت فرموده‌اند، نهایت تشکر را دارم. از جناب آقای دکتر امین محمودزاده که وظیفه خطیر مطالعه نسخه اولیه کتاب را بر دوش گرفته‌اند، قدردانی می‌نمایم. بی‌تردید نظرات و نکته‌سنجی‌های ایشان نیز به عنوان داور کتاب از کاستی‌های آن کاسته و بر غنای آن افزوده است. همچنین بر خود فرض می‌دانم از مدیریت محترم نشر نیارش، جناب آقای مهندس قاسم کشاورزی و مدیریت فرهیخته مؤسسه آموزش عالی آپادانا، جناب آقای دکتر محمدحسین شریعت، جناب آقای دکتر سیداحمد جنابعلی جهرمی و جناب آقای دکتر محمدحسن مشکسار به سبب حمایت‌ها و پشتیبانی‌های بی‌دریغ ایشان از نشر این کتاب، قدردانی نمایم.

در پایان باید از همدلی و دلگرمی همه اعضای خانواده و به‌ویژه خواهرم هاجر اسدپور که همواره در همه مراحل نگارش کتاب همراه نویسنده بوده‌اند، تشکر و قدردانی گردد. این کتاب را به همه کسانی که در پی فهم درست معماری و شهرسازی این خطه می‌باشند، پیشکش می‌کنم. امید است، با تألیف دیگر کتاب‌ها و مقالات علمی در این حوزه، بخش مهمی از تاریخ شهر و شهرنشینی روزگار زندیان روشن گردد و مفهوم میدان توپخانه در تجربه زیسته دیگر شهرهای ایران زمین آشکار شود.

دکتر علی اسدپور

استادیار دانشگاه هنر شیراز
شیراز، اردیبهشت ۱۳۹۷ خورشیدی

فهرست

پیشگفتار.....	۵
فهرست تصاویر و نقشه‌ها.....	۱۲
فهرست نمودارها.....	۱۵
مقدمه.....	۱۷
بخش اول: تجربه میدان در شهر ایرانی.....	۲۳
فصل نخست: شهر، میدان و ارگ.....	۲۳
۱-۱. مفهوم شهر و عناصر معنی بخش به آن.....	۲۴
۲-۱. ساخت فضایی - هندسی شهر ایرانی.....	۲۹
۳-۱. نقش ارگ در ساختار شهر ایرانی.....	۳۵
۴-۱. ماهیت فضاهای همگانی در شهر ایرانی.....	۴۲
۱-۴-۱. گونه‌های فضاهای باز همگانی در شهر ایرانی.....	۴۳
۲-۴-۱. میدان.....	۴۴
۳-۴-۱. گونه‌شناسی میدان در شهر ایرانی.....	۴۶
۵-۱. جمع‌بندی.....	۵۳
فصل دوم: تجربه میدان و توپ در شهر ایرانی.....	۵۵
۱-۲. میدان و شهر ایرانی.....	۵۶
۱-۱-۲. تبریز.....	۵۶
۲-۱-۲. تهران.....	۵۹
۳-۱-۲. اصفهان.....	۶۸
۴-۱-۲. یزد.....	۷۰
۵-۱-۲. سنندج.....	۷۳
۶-۱-۲. کرمانشاه.....	۷۵
۷-۱-۲. دزفول.....	۷۷

۲-۲. تاریخچه میدان توپخانه در دوره قاجار..... ۷۹

- ۱-۲-۲. توپ و توپچی در شهر..... ۸۰
- ۲-۲-۲. میدان توپخانه و مشق..... ۸۳
- ۳-۲-۲. میدان توپخانه تبریز..... ۸۷
- ۴-۲-۲. میدان توپخانه کرمانشاه..... ۸۹
- ۵-۲-۲. میدان توپخانه در سایر شهرهای ایران..... ۸۹
- ۳-۲. عناصر اصلی در تعریف میدان توپخانه در شهر..... ۹۰
- ۴-۲. جمع بندی..... ۹۱

بخش دوم: میدان توپخانه و مشق شیراز..... ۹۳**فصل سوم: ساختار شهر و میدان های تاریخی شیراز..... ۹۳**

- ۱-۳. شالوده های شهر و مناسبات قدرت از افشاریان تا زندیان..... ۹۳
- ۲-۳. شرایط حکومتی - اجتماعی شیراز در سده ۱۲ و ۱۳ هجری..... ۹۵
- ۳-۳. محورهای توسعه شهر و میدان های تاریخی آن..... ۹۷
- ۴-۳. پایه های نگرش زندیان به هنر، معماری و شهرسازی..... ۱۱۳
- ۵-۳. ساختار شهر و شالوده های معماری و شهرسازی زندیان در شیراز..... ۱۱۷
- ۶-۳. محوطه تاریخی میدان توپخانه و مشق..... ۱۲۰
- ۷-۳. دوره های تحول در میدان توپخانه و مشق..... ۱۲۲
- ۸-۳. جمع بندی..... ۱۲۴

فصل چهارم: شکل گیری میدان ارگ و اسطبل شیراز (زندیان)..... ۱۲۷

- ۱-۴. میدان ارگ و اسطبل در نوشته های تاریخی..... ۱۲۷
- ۲-۴. نخستین کوشش برای بازیابی طرح میدان ارگ و اسطبل..... ۱۳۱
- ۳-۴. ساختار میدان ها و ارزش های فضایی آن در دوره زندیان..... ۱۳۳
- ۱-۳-۴. کالبد میدان ها و کارکردهای گرداگرد آن..... ۱۳۳
- ۲-۳-۴. ساختار میدان ها و ارتباطات فضایی آن..... ۱۳۴
- ۳-۳-۴. ارزش های فضایی میدان ها و معیارهای طراحی آن..... ۱۳۵
- ۴-۴. برخی ابهامات در طرح پیشنهادی میدان ها..... ۱۳۸
- ۵-۴. جمع بندی..... ۱۳۹

فصل پنجم: دگرگونی و تحول؛ از میدان ارگ و اسطبل به میدان توپخانه و مشق**(قاجاریان)..... ۱۴۱**

- ۱-۵. بارزترین و تنها نقشه تاریخی شیراز در روزگار قاجاریان..... ۱۴۱
- ۱-۱-۵. نقشه سیاه روس از میدان ها و کیفیت فضایی - هندسی آنها..... ۱۴۲
- ۲-۵. میدان توپخانه و مشق در برخی نوشته های تاریخی..... ۱۴۶
- ۳-۵. عکس ها و تصاویر تاریخی میدان توپخانه..... ۱۵۵
- ۴-۵. عکس ها و تصاویر تاریخی میدان مشق..... ۱۶۲

۱۶۵.....	۵-۵. ساختار میادین و ارزش‌های فضایی آن در دوره قاجاریه.....
۱۶۵.....	۵-۵-۱. کالبد میدان‌ها و عملکردهای گرداگرد آن.....
۱۷۰.....	۵-۵-۲. ساختار میدان‌ها و ارتباطات فضایی آن.....
۱۷۶.....	۵-۵-۳. ارزش‌های فضایی میدان‌ها و معیارهای طراحی آن.....
۱۷۸.....	۳-۵-۴. ویژگی‌های منظرین میدان‌ها.....
۱۸۰.....	۵-۶-۶. زندگی میدان‌ها و رویدادهای تاریخی آن.....
۱۸۰.....	۵-۶-۱. رویدادهای حکومتی و نظامی.....
۱۸۱.....	۵-۶-۲. رخدادهای جزائی.....
۱۸۲.....	۵-۶-۳. مراسم مذهبی و آیینی.....
۱۸۳.....	۵-۷. جمع‌بندی.....
۱۸۵.....	فصل ششم: انحطاط و نابودی میدان توپخانه و مشق شیراز (پهلوی).....
۱۸۵.....	۶-۱. میدان توپخانه و مشق در دوره پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴ هـ ش).....
۱۸۹.....	۶-۲. محوطه توپخانه و مشق در دوره پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۲۰ هـ ش).....
۱۹۲.....	۶-۳. جمع‌بندی.....
۱۹۳.....	فصل هفتم: نتیجه‌گیری.....
۲۰۵.....	منابع.....
۲۱۰.....	نمایه.....
۲۱۲.....	بخش انگلیسی.....

فهرست تصاویر و نقشه‌ها

تبریز..... ۵۸
تصویر ۲-۳: ساختار و عناصر سازنده مجموعه ارگ تهران و میدان آن بر اساس نقشه ناسکوف ۱۸۲۶ م..... ۶۰
تصویر ۲-۴: بزرگنمایی میدان ارگ تهران در نقشه ناسکوف ۱۸۲۶ م..... ۶۱
تصویر ۲-۵: نقشه برزین از تهران و میدان ارگ..... ۶۲
تصویر ۲-۶: میدان شاه تهران، اثر فلاندن و کست..... ۶۳
تصویر ۲-۷: نقشه کرشیش از میدان ارگ و توپخانه مبارکه در ارگ تهران..... ۶۳
تصویر ۲-۸: میدان ارگ تهران در سال ۱۸۶۲ م. عکس از لوئیچی مونتابونه..... ۶۴
تصویر ۲-۹: سبزه میدان تهران در سال ۱۸۶۲ م. عکس از لوئیچی مونتابونه..... ۶۵
تصویر ۲-۱۰: میدان ارگ و میدان توپخانه تهران..... ۶۶
تصویر ۲-۱۱: میدان ارگ تهران و برج جهان‌نما..... ۶۷
تصویر ۲-۱۲: باغ میدان ارگ تهران (باغ گلشن) و منظر آن..... ۶۸
تصویر ۲-۱۳: سلام نوروزی و مراسم زورخانه در باغ میدان ارگ تهران..... ۶۸
تصویر ۲-۱۴: ساختار فضایی بخش شمالی شهر اصفهان بر اساس نقشه روس‌ها به سال ۱۸۵۱ م. / دوره ناصری..... ۶۹
تصویر ۲-۱۵: عناصر پیرامون میدان شاه اصفهان در دوره ناصری بر اساس نقشه روس‌ها در ۱۸۵۱ م..... ۷۰
تصویر ۲-۱۶: میدان وقت و ساعت یزد با گذرهای محلی..... ۷۱
تصویر ۲-۱۷: میدان‌های محلی در مرکز محله فهادان و شاه ابوالقاسم یزد و شیوه دسترسی به آن‌ها..... ۷۲
تصویر ۲-۱۸: تحلیل حوزه‌بندی، ساختار و عوامل سازنده سیمای میدان محله فهادان یزد..... ۷۳
تصویر ۲-۱۹: تحلیل حوزه‌بندی، ساختار و عوامل سازنده سیمای میدانتچه و حسینه شاه ابوالقاسم یزد..... ۷۳

تصویر ۱-۱: دورنمایی از کرمانشاه و باروی آن در سال ۱۲۵۶ هـ.ق / ۱۸۴۰ م..... ۳۰
تصویر ۱-۲: دروازه باستانی شهر تبریز در سده سیزدهم هجری قمری..... ۳۲
تصویر ۱-۳: دروازه ورودی و برج و باروی قدیم شهر بروجرد در سده ده هجری قمری..... ۳۲
تصویر ۱-۴: دروازه شمیران تهران در سده یازدهم هجری قمری..... ۳۳
تصویر ۱-۵: دروازه دولت تهران و خندق و باروی شهر در دوره قاجار، عکس از عبدالله قاجار احتمالاً ۱۳۱۲ هـ.ق..... ۳۳
تصویر ۱-۶: دروازه شمیران تهران، اواخر دوره ناصری، عکاس ناشناس..... ۳۴
تصویر ۱-۷: محل استقرار ارگ بم در ساختار شهر بر اساس نقشه نوربخش..... ۳۶
تصویر ۱-۸: ساختار شهر مشهد بر اساس نقشه ژارینف به سال ۱۸۵۸ م..... ۳۸
تصویر ۱-۹: ساختار شهر اراک (سلطان آباد) بر اساس نقشه پرسکوریاکف و اوکرانوویچ به سال ۱۸۵۱ م..... ۳۹
تصویر ۱-۱۰: ساختار شهر کرمان بر اساس نقشه ژارینف به سال ۱۸۵۹ م..... ۴۰
تصویر ۱-۱۱: ساختار شهر نائین متشکل از بازار و نارین قلعه..... ۴۱
تصویر ۱-۱۲: بازبانی طرح میدان شاه طهماسب یزد..... ۴۹
تصویر ۱-۱۳: میدان میر چخماق یزد در دوره شاه طهماسب..... ۵۰
تصویر ۱-۱۴: میدان‌های پیوسته تجاری در راستای بازار بروجرد بر اساس نقشه پرسکوریاکف و ئوگرانوویچ در سال ۱۸۵۰ م..... ۵۱
تصویر ۱-۱۵: میدان غیرهندسی شهر همدان به مثابه میدان بزرگ محلی، بر اساس نقشه پرسکوریاکف در سال ۱۸۵۱ م..... ۵۲
تصویر ۱-۱۶: جانمایی میدان صاحب‌الامر و عناصر هویت بخش به آن در شهر تبریز بر اساس نقشه مامونتف و کولو کوف..... ۵۷
تصویر ۲-۲: تحلیل ساختار و عوامل سازنده سیمای میدان صاحب‌الامر

تصویر ۲-۲۰: میدان‌های شهر سنج در دوره ناصری بر پایه نقشه توگرا نوویچ در ۱۸۵۱ م..... ۷۴

تصویر ۲-۲۱: ساختار فضایی و میدان‌های شهر کرمانشاه در دوره ناصری بر پایه نقشه توگرا نوویچ در ۱۸۵۰ م..... ۷۶

تصویر ۲-۲۲: میدان‌های شهر دزفول در دوره ناصری بر پایه نقشه روس‌ها در ۱۸۵۰ م..... ۷۸

تصویر ۲-۲۳: عراده‌های توپ در میدان نقش جهان اصفهان در دوره صفوی اثر انگبرت کمپفر..... ۸۱

تصویر ۲-۲۴: میدان توپخانه و مشق تهران در دوره ناصری بر اساس نقشه عبد الغفار..... ۸۴

تصویر ۲-۲۵: ساختار هندسی و منظر میدان توپخانه در دوره ناصری..... ۸۵

تصویر ۲-۲۶: مظفرالدین شاه و مشق نظام در میدان مشق تهران..... ۸۷

تصویر ۲-۲۷: سردر میدان توپخانه تبریز که به عمارت حکومتی راه دارد و بدنه شرقی میدان..... ۸۸

تصویر ۲-۲۸: میدان توپخانه شهر خوی..... ۹۰

تصویر ۳-۱: محوره‌های توسعه ساختار کالبدی شیراز از آغاز تا سده دوازدهم هق..... ۹۸

تصویر ۳-۲: ساختار اصلی کالبد شهر در دوره آل بویه و اتابکان..... ۱۰۱

تصویر ۳-۳: نقش میدان شاه در ساختار فضایی شیراز دوره صفوی..... ۱۰۳

تصویر ۳-۴: عناصر تشکیل‌دهنده محور دروازه قرآن تا پل رودخانه خشک تا دوره زندیان..... ۱۰۶

تصویر ۳-۵: شیوه استقرار میدان‌های شاخص شهر شیراز و محوره‌های چهارباغ در دوره ناصری..... ۱۱۱

تصویر ۳-۶: پهنه‌بندی کاربری‌های شیراز در دوره قاجار بر اساس نقشه سپاه روس در دوره ناصری..... ۱۱۲

تصویر ۳-۷: میدان‌های تاریخی شهر در دوره ناصری بر اساس نقشه سپاه روس..... ۱۱۲

تصویر ۳-۸: مجموعه زندیه و میدان‌های پیرامون آن..... ۱۲۱

تصویر ۳-۹: ساخت فضایی شیراز در دوره زندیه..... ۱۲۲

تصویر ۳-۱۰: شیراز، حکاکای روی مس از پتروهاوس در سال ۱۱۹۲ هق (۱۷۷۸ م.) از روی نقاشی کارستن نیبور در سال ۱۱۷۹ هق / ۱۷۶۵ م..... ۱۲۳

تصویر ۴-۱: طرح میدان ارگ و اسطبل در دوره زندیان و نحوه هم‌نشینی عناصر شهری پیرامون آن..... ۱۳۲

تصویر ۴-۲: جداره‌های چهارگانه در میدان ارگ ترسیم‌شده بر پایه طرح پیشنهادی توسلی و بنیادی و الگوهای معماری زمان زندیان..... ۱۳۳

تصویر ۴-۳: گونه‌شناسی گونه‌های ورودی در میدان ارگ و اسطبل بر پایه طرح پیشنهادی توسلی و بنیادی..... ۱۳۴

تصویر ۴-۴: جداره‌های چهارگانه در میدان اسطبل ترسیم‌شده بر پایه طرح پیشنهادی توسلی و بنیادی و الگوهای معماری زمان زندیان..... ۱۳۵

تصویر ۴-۵: شیوه استقرار درگاه‌ها و ارتباط بدنه‌های روبرو در میدان ارگ در دوره زندیه بر پایه طرح پیشنهادی توسلی و بنیادی..... ۱۳۶

تصویر ۴-۶: شیوه استقرار درگاه‌ها و ارتباط بدنه‌های روبرو در میدان اسطبل در دوره زندیه بر پایه طرح پیشنهادی توسلی و بنیادی..... ۱۳۷

تصویر ۵-۱: نقشه سپاه روس از شیراز دوره ناصرالدین شاه قاجار (۱۸۵۰ م.)..... ۱۴۳

تصویر ۵-۲: نقشه سپاه روس از میدان توپخانه و مشق و مجموعه میدان‌ها و بناهای همجوار با آن..... ۱۴۴

تصویر ۵-۳: کاخ ارگ یا به تعبیر دیگر عمارت آینه در سال ۴۱-۱۸۴۰ م. در دوره محمد شاه قاجار، اثر اوژن فلاندن و پاسکال کست..... ۱۴۹

تصویر ۵-۴: سلام نظام‌الملک در کاخ یا عمارت آینه ۱۳۱۶ هق (۱۲۷۴ خورشیدی - انتهای دوره سلطنت ناصرالدین شاه)..... ۱۴۹

تصویر ۵-۵: عمارت کاخ در باغ نظر حدود ۱۳۱۷ هق (۱۲۷۵ خورشیدی - ابتدای دوره سلطنت مظفرالدین شاه)..... ۱۵۰

تصویر ۵-۶: سلام مؤیدالدوله در کاخ آینه ۱۳۱۸ هق (۱۲۷۶ خورشیدی - ابتدای دوره سلطنت مظفرالدین شاه)..... ۱۵۰

تصویر ۵-۷: چراغانی در باغ دیوانی ۱۳۲۴ هق (۱۲۸۲ خورشیدی - انتهای دوره سلطنت مظفرالدین شاه)..... ۱۵۰

تصویر ۵-۸: مراسم سلام در حضور مخبرالسلطنه والی فارس در عمارت کاخ ۱۳۳۱ هق (۱۲۸۹ خورشیدی - ابتدای دوره احمد شاه)..... ۱۵۱

تصویر ۵-۹: آصف‌الدوله در هنگام مشق نظام در جلوی عمارت خورشید در سال ۱۳۲۰ هق (مظفرالدین شاه)..... ۱۵۲

تصویر ۵-۱۰: مراسم سلام در حضور والی فارس احتمالاً عبدالحسین میرزا فرمانفرما ۱۳۳۵ هق (۱۲۹۳ تا ۱۲۹۴ خورشیدی - دوره سلطنت احمد شاه)..... ۱۵۲

تصویر ۵-۱۱: عبدالحسین میرزا فرمانفرما والی وقت فارس ۱۳۳۷ هق (حدود ۱۲۹۶ خورشیدی - اواخر دوره سلطنت احمد شاه)..... ۱۵۳

تصویر ۵-۱۲: فضای ورودی به مسجد و کیل و حجره‌های تجاری مجاور آن در نیمه دوم حکومت قاجار..... ۱۵۵

تصویر ۵-۱۳: میدان توپخانه در دوره قاجاریه (احتمالاً در دوره مظفرالدین شاه)..... ۱۵۷

تصویر ۵-۱۴: مشق فوج در میدان توپخانه در حکومت علاءالدوله ۱۳۲۱ هق

۱۲۷۹ خورشیدی- مظفرالدین شاه)..... ۱۵۸

تصویر ۵-۱۵: چراغانی سفر اول علاءالدوله در میدان توپخانه، ۱۳۲۱ هـ ق
 (۱۲۷۹ خورشیدی- مظفرالدین شاه)..... ۱۵۸

تصویر ۵-۱۶: سهام الدوله والی فارس در میدان توپخانه..... ۱۵۹

تصویر ۵-۱۷: ارگ کریم خان و میدان توپخانه در دوره قاجاریه..... ۱۶۰

تصویر ۵-۱۸: تاق نصرت بالای نقاره‌خانه، ۱۳۲۱ هـ ق در حکومت علاءالدوله
 (۱۲۷۹ خورشیدی- مظفرالدین شاه)..... ۱۶۱

تصویر ۵-۱۹: در میدان توپخانه، ۱۳۲۵ هـ ق (۱۲۸۴ خورشیدی- انتهای دوره
 مظفرالدین شاه)..... ۱۶۱

تصویر ۵-۲۰: افراد ژاندرمری همراه با افسر سوئدی (احتمالاً نیلستروم) در
 میدان توپخانه (فاصله ۱۹۱۱-۱۹۱۶ م./ احمدشاه قاجار- سال‌های
 نخست جنگ جهانی اول)..... ۱۶۲

تصویر ۵-۲۱: دار زدن عسگر خان از اشرار فارس، حدود ۱۳۳۰ هـ ق (حدود
 ۱۲۹۰ خورشیدی- انتهای دوره احمدشاه)..... ۱۶۳

تصویر ۵-۲۲: دار زدن بوسیله تیرباران در دوره قاجاریه..... ۱۶۴

تصویر ۵-۲۳: افراد ژاندارمری احتمالاً در میدان طویل (مشق) حوالی ۱۹۱۱ تا
 ۱۹۱۶ میلادی..... ۱۶۴

تصویر ۵-۲۴: قشون اعزامی به خوزستان جهت سرکوب خزعل به فرماندهی
 سرتیپ فضل الله خان در میدان طویل (۱۳۰۳ خورشیدی- انتهای دوره
 احمد شاه قاجار)..... ۱۶۵

تصویر ۵-۲۵: جانمایی میدان توپخانه و روابط فضایی آن با عملکردهای
 پیرامون در مجموعه زندیه بر پایه فرضیه‌های دوگانه..... ۱۶۷

تصویر ۵-۲۶: هندسه و ارتباط عناصر میدان توپخانه مبتنی بر نقشه روس‌ها و
 دیگر منابع بر پایه فرضیه اول..... ۱۶۸

تصویر ۵-۲۷: جداره‌های چهارگانه میدان توپخانه شیراز در دوره قاجاریه بر پایه
 عکس‌های تاریخی..... ۱۶۹

تصویر ۵-۲۸: جداره‌های چهارگانه میدان مشق شیراز در دوره قاجاریه..... ۱۷۰

تصویر ۵-۲۹: نحوه استقرار درگاه‌ها و ارتباط بدنه‌های روبرو در میدان توپخانه
 شیراز (قاجاریه)..... ۱۷۲

تصویر ۵-۳۰: نحوه استقرار درگاه‌ها و ارتباط بدنه‌های روبرو در میدان مشق شیراز
 (قاجاریه)..... ۱۷۳

تصویر ۵-۳۱: جزئیات نقاره‌خانه و تاق‌ماهای ساده آجری یک طبقه در دو سوی
 آن..... ۱۷۴

تصویر ۵-۳۲: جزئیات تزئینات لچکی‌های تاق‌ماهای آجری در نمای میدان
 توپخانه شیراز..... ۱۷۴

تصویر ۵-۳۳: جزئیات و نظام حاکم بر نماسازی ضلع جنوبی میدان مشق
 شیراز..... ۱۷۵

تصویر ۵-۳۴: جزئیات سردر ورودی میدان مشق شیراز..... ۱۷۵

تصویر ۵-۳۵: تناسب هندسی دو میدان توپخانه و مشق شیراز..... ۱۷۶

تصویر ۵-۳۶: برش عرضی و طولی از میدان توپخانه شیراز..... ۱۷۷

تصویر ۵-۳۷: برش عرضی میدان مشق شیراز..... ۱۷۷

تصویر ۵-۳۸: حدود فضایی قابل تجربه در فضای میدان توپخانه..... ۱۷۸

تصویر ۵-۳۹: حدود فضایی قابل تجربه در فضای میدان مشق..... ۱۷۸

تصویر ۵-۴۰: منظرسازی میدان توپخانه شیراز در دوره قاجار..... ۱۷۹

تصویر ۵-۴۱: منظرسازی میدان مشق شیراز در دوره قاجار..... ۱۸۰

تصویر ۵-۴۲: به توپ بستن مجرمین در دوره قاجاریه شیراز..... ۱۸۲

تصویر ۵-۴۳: صلات ظهر تابستان و اعدام در میدان توپخانه..... ۱۸۲

تصویر ۶-۱: دورنمای شیراز در اوایل دوره پهلوی از محدوده دروازه قرآن..... ۱۸۷

تصویر ۶-۲: گوشه شمال غربی میدان توپخانه در اوایل پهلوی اول، عکس از
 ارنست هرتزفلد..... ۱۸۸

تصویر ۶-۳: گوشه شمال غربی میدان توپخانه در اوایل پهلوی اول (۱۳۰۸
 خورشیدی) پس از احداث خیابان ناصر خسرو..... ۱۸۸

تصویر ۶-۴: بخشی از دیوار جنوبی دیوان‌خانه و خیابان شاهپور (۲۲ بهمن) در
 سال ۱۳۰۸ خورشیدی..... ۱۸۸

تصویر ۶-۵: میدان توپخانه در اوایل دوره پهلوی که محدوده ساخت بانک ملی
 و مدرسه شاهپور (ابوذر) را نشان می‌دهد..... ۱۸۸

تصویر ۶-۶: مراسم سلام در حضور حبیب الله خان شیبانی، والی فارس در
 عمارت کاخ آینه در دوره پهلوی اول (۱۳۰۸ خورشیدی)..... ۱۸۹

تصویر ۶-۷: آزاره‌های سنگی با نقوش پهلوانان داستان‌های شاهنامه فردوسی و
 پلکان دسترسی از میانسرا به فضاهای داخلی کاخ آینه در دوره پهلوی اول،
 عکس از ارنست هرتزفلد..... ۱۸۹

تصویر ۶-۸: عکس هوایی شیراز در سال ۱۳۳۵ خورشیدی (۱۹۵۶ م.)..... ۱۹۰

تصویر ۶-۹: پلان موقعیت بناها و مداخلات صورت گرفته در محدوده میدان
 توپخانه و بناهای مهم اطراف آن در سال ۱۳۴۹ خورشیدی..... ۱۹۱

تصویر ۶-۱۰: پلان موقعیت قرارگیری شهربانی در محل قدیمی ضلع غربی میدان
 توپخانه و تصویری از بناهای مخروبه در نیمه جنوب غربی ارگ (۱۳۵۰
 خورشیدی)..... ۱۹۱

تصویر ۶-۱۱: مغازه‌ها در خیابان‌ها و معابر اطراف مسجد و حمام وکیل..... ۱۹۲

تصویر ۶-۱۷: نحوه استقرار درگاه‌ها و ارتباط بدنه‌های روبرو در میدان ارگ شیراز
 (زندیان) بر اساس یافته‌های پژوهش..... ۱۹۵

- تصویر ۷-۲:** بازنمایی سه‌بعدی سردر میدان ارگ شیراز و درگاه ارتباط آن با ارگ (زندیان) بر اساس یافته‌های پژوهش..... ۱۹۶
- تصویر ۷-۳:** بازنمایی نقاره‌خانه میدان ارگ شیراز (زندیان) بر اساس یافته‌های پژوهش..... ۱۹۷
- تصویر ۷-۴:** بازنمایی میدان ارگ شیراز (زندیان) و دیدی از سمت نقاره‌خانه به سوی ارگ و جنوب میدان..... ۱۹۷
- تصویر ۷-۵:** بازنمایی میدان ارگ شیراز (زندیان) و دیدی از سردر میدان به سوی نقاره‌خانه و شمال میدان..... ۱۹۸
- تصویر ۷-۶:** بازنمایی ضلع شمالی میدان ارگ شیراز (زندیان) و بخشی از سردر دیوان‌خانه..... ۱۹۸
- تصویر ۷-۷:** نحوه استقرار درگاه‌ها و ارتباط بدنه‌های روبرو در میدان اسطبل شیراز (زندیان) بر اساس یافته‌های پژوهش..... ۱۹۹
- تصویر ۷-۸:** نحوه استقرار درگاه‌ها و ارتباط بدنه‌های روبرو در میدان توپخانه شیراز (قاجاریه) بر اساس یافته‌های پژوهش..... ۲۰۰
- تصویر ۷-۹:** ویژگی‌های منظر میدان توپخانه شیراز در دوره قاجار..... ۲۰۱
- تصویر ۷-۱۰:** نحوه استقرار درگاه‌ها و ارتباط بدنه‌های روبرو در میدان مشق شیراز (قاجاریه) بر اساس یافته‌های پژوهش..... ۲۰۲

فهرست جداول

- جدول ۳-۱:** دوره‌های تحول در میدان توپخانه و مشق شیراز..... ۱۲۶

فهرست نمودارها

- نمودار ۱-۱:** سه‌گانه میدان، ارگ و قدرت در شکل‌دهی به شهر ایرانی..... ۲۳
- نمودار ۱-۲:** گونه‌شناسی میدان در شهر ایرانی..... ۵۴
- نمودار ۳-۱:** نمودار زمانی احداث بناهای زندیان در شیراز..... ۱۱۹
- نمودار ۳-۲:** دوره‌بندی تحولات میدان توپخانه و مشق شیراز..... ۱۲۵